

OGAHIY TARIXIY ASARLARIDA TAJNISI MUHARRAF VA SAJ' HOSIL QILISHDA LUG'AVIY IMKONIYATLAR

Q.Yusupova, doktorant

A.O'rozboyev, filologiya fanlari doktori;

Ogahiy tarixiy asarlari ayni paytda badiiy yo'sinda asar ekanini unda o'zbek mumtoz poetikasining eng go'zal namunalari mavjudligi ham ko'rsatadi.

Shulardan biri *tajnisi muharraf* – harfiy tajnis hosil qilish. Bunda jumlada qo'llanilgan so'zlar asos harflar e'tibori bilan shakldosh bo'lib, harakatlar va nuqtalar miqdori kabi jihatdan farqlanadi. Masalan, *usrat* تشسع (qiyinchilik) va *ishrat* تشسع so'zlari harakatlari va nuqtalar miqdori bilan farq qilib, asos harflari bir bir xil: —Masrat qonunining avtori hasrat zaxmasidin uzulub, *ishrat* shohidining suvrati *usrat* kisvatida pinhon bo'ldi". (RD, 247^b) E'tibor qaratsak, ushbu parchada bundan tashqari bir necha badiiy san'at namunasi mavjud. Jumladagi *masrat*, *hasrat*, *ishrat*, *suvrat*, *usrat*, *kisvat* so'zlari qofiyadoshligi ichki ohangdoshlikni ta'minlagan bo'lsa, *qonun*, *avtor* so'zlari musiqa terminlari sifatida; *hasrat*, *zaxma* tibbiyot atamallari sifatida tanosubni, *suvrat*, *kisvat* zidligi tazodni hosil qilmoqda.

Ogahiy tarixiy asarlari lug'at fondi boyishida saj' san'atining ham o'rni katta.

Saj', uning turlari, xususiyatlari haqida mumtoz adabiyotshunoslikda mufassal ma'lumot berilgan¹. O'zbek va fors-tojik adabiyotshunoslari tomonidan ushbu asarlar mumtoz adiblar ijodiyoti misolida keng o'rganilgan². Saj' san'ati o'zbek nasrining qadimgi namunalaridan, poetik imkoniyatlaridan ekaninin qadimgi turkiy bitiklardayoq ko'ramiz. N.Rahmonov yozganidek, "Yodnomada saj' va leksik takrorlar vositasida vaznli nasrning yuzaga kelish xususiyatlari bilan keyingi davrdagi – XV asrdagi prozaga xos umumiy xususiyatlarga ega ekanligi ko'rinadi"³.

Nazariy manbalar saj' musammatning shakllanish va rivojlanishida ham ma'lum o'rin tutganini ko'rsatadi. "Lug'atnomai Dehxudolda —*musammat*" so'zi adabiy

¹ Рашидиддин Ватвот. Хадойику-с-сеҳр... – М.: 1983.; Ваҳид Табризий. Джемъ-и Мухтасар. Критический текст, перевод и примечания А.К.Бертельса. – М., Издательство Восточной литературы, 1959. – С. 59.; Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форс тилидан Алибек Рустамов таржимаси. – Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 62-66.

² Саримсоқов Б. Сажъ // Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Zarqalam, 2006. – Б. 50-56.; Раҳмонов В. Бадий санъатлар. 1976.; Ҳодизода Р., Шукуров М., Жабборов Т. Луғати истилохоти адабиётшуноси. – Душанбе. 1964. – С. 95.; Зеҳни Т. Санъати сухан. – Душанбе. 1967. – С. 156.; Мусулмонқулов Р. Сажъ ва сайри тарихии он насри тоҷик. – Душанбе. 1970.

³ Раҳмонов Н. Култегин ёдномасининг поэтикаси // Қадимият обидалари. – Тошкент: Фан, 1989. – Б.

termin sifatida ikki xil izohlangan: 1. To‘rt qismga bo‘linadigan va dastlabki uch qismda shoir *sajga*¹rioya qiladigan hamda to‘rtinchisida qofiyalanib keladigan *musajja*’ she‘r. O‘zbek nasrida saj’ning xususiyatlarini puxta o‘rgangan B.Sarimsoqov “saj’ va qofiya aynan bir narsa, “nasrda saj’ – nazmda qofiya” yoki “saj’ – qofiyali proza” kabi fikrlar, bizningcha, u qadar to‘g‘ri bo‘lmasa kerak” – xulosaga keladi.

Ogahiy tarixiy asarlarida saj’ning quyidagi turlar ko‘proq ishlatilgan:

1. Saj’i mutavoziy. “To‘liq saj’” ma’nosini bildiruvchi saj’ning bu turida o‘zaro saj’lanayotgan so‘zlar ham vaznda, ham raviyda bir-birlari bilan mos keladi. Asarda bunday saj’lanish miqdor jihatidan ko‘pchilikni tashkil qiladi.

2. Saj’i mutarraf, ya’ni “qofiyadosh saj’”. Bunda qofiyalanuvchi so‘zlar o‘lchovi mos bo‘lmasa ham, raviyda bir-birlariga mutobiq keladilar. Jumladan, “Riyozi-d-davla”da o‘qiymiz: “bu xonadoni davlatnishop nisbatida dami musodaqat urub, *murasaloti ixlosmazmun va makotibi muhabbatmaqrun* irsoli bilan nekhoh va do‘stdorlig‘ marosimin zuhurg‘a yetkurur erdilar...” (RD, 246^a). Bunday ifoda yo‘sini Munis va Ogahiyning tarixiy asarlariga xosligini, deylik, “Firdavsul-iqbol”da ko‘p qo‘llanilgan “Va har lahza tarafayn mathurlari qonidin maydoni korzor lolazor hay’atin oshkor qilib, duxoni ajali tuli amalg‘a *xandon* va diydayi jahon maqtullar holig‘a *giryon* bo‘lur erdi.” (FI, 538^b) qolipidagi ifodalarni yodga soladi. Masalan, quyidagi parchalarda qayd etilgan nazariy ma’lumotlar tasdig‘ini topishimiz mumkin: “Bu nusxayi parishonning ta’lif u tarkibinkim, kamoli g‘ayratdin da’vo qilibmen, ixtomi husulidin zamiri miskinimni xurramu *barumand qil* va bu maydoni bekaronning azmu qat’inkim, zimmayi himmating‘a lozim bilibmen, intihosi vusulidin xotiri g‘amginimni shod-u *xursand qil*. Har iborat gavharinkim, g‘ayb xazonasidin chiqarib, huzur rishtasig‘a teribman, xaloyiq tab’ig‘a matbu’-u *marg‘ub et* va har ma’ni arusinkim, alfozi gunogun zevari bila zeb-u ziynat beribmen, xavos-u avom ko‘ngliga mahbub-u *matlub et*. (JVS, 4^a) Yoki “*Masrat* qonunining avtori hasrat zaxmasidin uzulub, *ishrat* shohidining suvrati usrat kisvatida pinhon bo‘ldi. A’laddavom avqotguzarlig‘ masolihi mazore’ida tafakkur mahsuloti *zoye*’ va nomusdorlig‘ shomiti hunar-u fazilat iktisobig‘a *mone*’ bo‘ldi. Ne ko‘nglumda jahon havodisidin jam’iyat asari paydo va ne tab’imda zamon navoyibidin amniyat xabari huvaydo; g‘am xaylining sinonrezligidin farqi rohatim yoruq, alam saylining to‘fonxezligidin kulbayi ehzonim yiquq”. (RD, 247^b)

3. Saj’i mutavozin “qofiyalanmagan saj’”. O‘lchovi bir-biriga mos kelgan bo‘lsa ham, qofiyalanmagan so‘zlarning saj’lanishini ifoda etadi: Masalan, “Qodirekim, qudrati komilasi bila adami daryoyi bekaronidin javohiri vujudkim, iborati

¹ Саримсоқов Б. Сажъ ва қофия // Ўзбек тили ва адабиёти. 1972. №1. – Б. 78.

mavjudotdindur, sohili zuhurg'a *chiqarur* va mavjudot korvonidin manozili fuqdong'akim, murodi adam sahrosidur, *boshqarur*". (FI) yoki "Kuffori shaqovatanjom muborizlarining taharrurparvar ko'ngillari payvasta *siniqdur* sinoni salobatidin va ubdayi asnom bahodirlarining sharoratasar boshlari hamisha *yoruqdur* hisomi shijoatidin". (JVS, 5^a)

Ogahiy tarixiy asarlaridagi ayrim o'rinlardagi jummalarda saj'ning turli navlari aralash holda ham ishlatilgan: "Har *sohibdavlatekim*, alar mehr-u muhabbatig'a ko'ngul bo'ston saroyin manzil *etti*, kamoli din talabida murodu maqsad *sarhadig'a etti* va har *tiyrafitratekim*, alarning bug'zu a'do *o'tig'a jur'at ko'rguzdi*, iymon dorulamonig'a kirmakdin *ko'ngil uzd*" (JVS, 6^a)

Ushbu iqtibosda to'rt saj'lanuvchi qism mavjud: *sohibdavlatekim* – *tiyrafitratekim*; *etti* – *etti*; *jur'at ko'rguzdi* – *ko'ngul uzdi*; *sarhadig'a* – *o'tig'a*. Ularning birinchi, ikkinchi, uchinchi saj'lanuvchilari mutavoziy (ham vazn, ham qofiyada moslashuvchi); to'rtinchi vaznda ham mos emas, ham och qofiyani tashkil etadi.

Ogahiy tarixiy asarlaridagi, xususan, kirish qismlar, lirik chekinishlar, kiritma o'rinlarda saj'ning go'zal namunalarini yaratilgan. Buni birgina misol orqali ham ko'rishimiz mumkin: "*arbohi donishu ashobi binishga* ajz tilining shikasta maqollig'i bila mundoq arzi hol qilurkim, charxi sitamkorning *g'addor-u badkirdorlig'i* va *jahoni nopoydorning badkoru jafoshiorlig'idin* shabob avoyilining *ovoni tarabnishonikim*, umrim gulistonining bahori *fayzafshoni erdi*, ro'zgor taalluqoti ibtilosining sarsari burudatasari muloqotidin mahzunliq xazonig'a tabdil va yigitlik ibtidosining *zamoni ishrattav'omonikim*, hayotim shabistonining *furuzoni erdi*, dahri bemador tasrifotining istilosining tundbodi to'fonnihodi ofotidin mag'munliq dog'i hirmonig'a tahvil topdi". (RD, 247^b)

Ogahiy tarixiy asarlarida saj'ning yetakchi san'at, asosiy badiiy ifodaga aylanish ildizlarini, birinchi navbatda, xalq og'zaki ijodi namunalarida shakllangan asriy an'analar, ikkinchi navbatda, Munis va Ogahiy o'zlari tarjima qilgan fors tilidagi tarixiy solnomalar uslubi, uchinchi navbatda, muarrixlarning real voqealarga badiiy tus berish mahorati bilan bog'lanadi.

Qayd etilganlar Ogahiy tarixiy asarlari tilshunoslik va adabiyotshunoslik sohalari tutashligida alohida tadqiqot obyektlari ekanini, ularni puxta o'rganish lingvokulturologiya, lingvoestetika, lingvopoetika sohalari rivojiga muhim hissa bo'la olishini ko'rsatadi.

Foydalanilgan manbalar:

FI – Shir Muhammad Mirab Munis and Myhammad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. T.J. Brill–Leiden–New York–Kobenhavn–Koln, 1988.

RD – ضاس ندبا O‘zR FA Sharqshunoslik instituti. №5364/II. 246^a-364^a-varaqlar.

ZT – ةذبر خسأنا O‘zR FA Sharqshunoslik instituti. 821/ III. 386^a-435^a-varaqlar.

GD – شيگ جند O‘z RFA Sharqshunoslik instituti, №7572.